

VU Research Portal

Elektronisch contracteren: al meer dan 25 jaar actueel [Bespreking van: M.B. Voulon (2010) Automatisch contracteren]

Lodder, A.R.

published in

Rechtsgeleerd magazijn Themis
2012

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Lodder, A. R. (2012). Elektronisch contracteren: al meer dan 25 jaar actueel [Bespreking van: M.B. Voulon (2010) Automatisch contracteren]. *Rechtsgeleerd magazijn Themis*, 173, 38-42.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

heen vorm en pas achteraf zie je soms dingen die eerder niet helemaal duidelijk waren. En de kennis die we nu anno 2011 hebben is groter dan de kennis die ten tijde van het schrijven van het proefschrift beschikbaar was. Al met al is het echter ondanks deze punten van kritiek een interessant en goed proefschrift ge-

worden dat zeer de moeite van het lezen waard is en een waardevolle aanvulling op de bestaande literatuur vormt. We mogen alleen maar hopen dat er in de komende jaren meer van dergelijke proefschriften het licht zien alsmede andere publicaties van deze auteur op dit terrein.

Alette Smeulders¹
Amstelveen, november 2011

-
1. Prof. dr. A.L. Smeulders is hoogleraar Internationale Criminologie aan de Universiteit van Tilburg.

Elektronisch contracteren: al meer dan 25 jaar actueel

H.P.A.J. Martius, Elektronisch handelsrecht. De juridische aspecten van elektronische communicatie in het handelsrecht

M.B. Voulon, Automatisch contracteren

*Diss. Heerlen, promotoren
prof. mr. J.G.J. Rinkes en
mr. drs. M.L. Hendrikse,
Zutphen: Uitgeverij Paris
2008, ISBN 9789077320549.*

*Diss. Leiden, promotoren
prof. mr. H. Franken en
prof. dr. H.J. van den Herik,
Leiden: Leiden University
Press 2010, ISBN
9789087280987,
te downloaden via
<https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/15582>.*

1. Inleiding

Begin dit jaar ontstond commotie rond elektronische terhandstelling van algemene voorwaarden.¹ In art. 6:234 BW werd elektronische terhandstelling niet langer beperkt tot elektronische contracten, zoals sinds 2004 het geval was. Deze wetwijziging nam echter een onjuiste wettekst als uitgangspunt, namelijk die van een halfjaar eerder, waardoor de ondertussen ingevoerde verwijzing naar het verstrekken van algemene voorwaarden door zogenaamde dienstverrichters verviel (art. 6:230b onder 6 juncto 6:230c BW). Dit incident vormt de meest recente illustratie van de wijze waarop Europese regelgeving de ooit met zorg opgebouwde structuur en coherentie in het Burgerlijk Wetboek geweld aandoet. De in afdeling 2a (art. 6:230a-230f BW) via de Dienstenrichtlijn² het BW binnengedrongen dienstverrichter bracht een nieuw scala aan

informatieplichten in aanvulling op de inmiddels door het gehele BW aanwezige, voor een deel overlappende verplichtingen. Zo dient een websitehouder die aan consumenten levert (resp. als dienstverlener van de informatiemaatschappij, dienstverrichter en verkoper op afstand):

- zijn identiteit en adres van vestiging, op een gemakkelijke, rechtstreekse en permanent toegankelijke wijze toegankelijk te maken (art. 3:15d BW);
- zijn naam, het geografische adres waar hij gevestigd is en zijn adresgegevens, ter beschikking te stellen (art. 6:230b BW);
- zijn identiteit en adres, met alle aan de gebruikte techniek voor communicatie aangepaste middelen en op duidelijke en begrijpelijke wijze te verstrekken (art. 7:46c BW).

Binnen een jaar of twee volgt een nieuwe serie informatieplichten op

grond van de Richtlijn 2011/83/EU inzake consumentenrechten, waaronder:³

- de identiteit van de handelaar, zoals zijn handelsnaam, op duidelijke en begrijpelijke wijze verstrekken (art. 6 lid 1 onder b) – dus niet langer hoeft het middel aan de techniek voor communicatie op afstand te zijn aangepast.

Het zal duidelijk zijn dat het recht rond elektronisch contracteren nog niet is uitgekristalliseerd. De hier te bespreken proefschriften kunnen dan ook niet meer zijn dan een momentopname, die echter met name door de behandeling van de historie en achtergronden rond elektronisch contracteren ook voor nu en een later tijdstip interessante informatie bevatten.

2. Martius en Voulon

De proefschriften van Martius en Voulon behandelen elektronisch contracteren vanuit verschillende invalshoeken. Martius richt zich op de invloed die de elektronische omgeving op het handelsrecht heeft. Voulon stelt systemen die geautomatiseerd contracteren, zonder directe menselijke tussenkomst, centraal. Het proefschrift van Martius is al wat ouder, werd verdedigd op 14 december 2007 aan de Open Universiteit, gepubliceerd in 2008 en ik heb het besproken in het *Maandblad voor Vermogensrecht* 2009.⁴ Voulon verdedigde op 3 juni 2010 zijn proefschrift aan de Universiteit Leiden, maar zijn onderzoek vond met name in de periode 2000-2005 plaats. Dit blijkt ook uit de literatuurlijst, waar vrijwel alle referenties van 2005 of eerder zijn.⁵ Het is ongebruikelijk om een proefschrift van een (voormalig) collega te bespreken, maar de reden dat ik ben ingegaan op het verzoek beide proefschriften te bespreken is dat ik weliswaar regelmatig over het onderwerp met Voulon heb gesproken en er ook met hem over heb gepubliceerd (o.a. Lodder & Voulon 2002)⁶ maar formeel nooit bij de begeleiding van zijn proefschrift betrokken ben geweest. Bovendien is het proefschrift uiteindelijk afgerond in Leiden, onder leiding van Franken en Van den Herik.

3. Korte historie recht en elektronisch contracteren

Zonder de intentie een waterdichte uitspraak te doen, lijkt midden jaren tachtig de belangstelling voor recht en elektronisch contracteren te zijn ontstaan. Zo wordt er in *Jurist en Computer* uit 1983⁷ nog geen aandacht aan besteed, maar behandelt Van Esch in *Hoofdstukken Informaticarecht* uit 1987 als voorloper van de EDI waar hij 12 jaar later op zou promoveren zogenaamde Trade Data Exchange contracten.⁸ In 1992 besteedt Kaspersen in zijn hoofdstuk *Telematica in Recht en Computer* aandacht aan elektronisch contracteren: 'Of door de enkele uitwisseling van elektronische gegevens een overeenkomst tot stand kan komen, is een welhaast academische vraag.' De schrijver vervolgt dat noch voor de totstandkoming noch voor de uitvoering een schriftelijkheid/akte vereist is, dus dat 'EDI geen andere

juridische problemen oplevert (...) dan die bij traditionele overeenkomst ook al bestaan'.⁹

Door het toenemende gebruik van internet in de jaren negentig vond elektronisch contracteren op steeds grotere schaal plaats. In eerste instantie nog via open EDI, het uitwisselen van gestandaardiseerde berichten waarbij de wederpartij niet van tevoren bekend hoefde te zijn.¹⁰ Vanaf midden jaren negentig is elektronisch contracteren niet langer beperkt tot contracteren tussen bedrijven, maar sluiten consumenten, ook onderling, steeds vaker een overeenkomst langs elektronische weg.

De belangstelling voor recht en elektronisch contracteren is rond de totstandkoming van de richtlijn elektronische handel¹¹ eind jaren negentig opgevlamd en sindsdien gebleven. Begin deze eeuw is er vooral ingegaan op (de omzetting van) Europese richtlijnen,¹² de laatste jaren zien we steeds meer jurisprudentie van zowel nationale rechters als van het Europees Hof van Justitie.¹³ De hier te bespreken proefschriften zullen zeker niet de laatste op dit terrein zijn.

4. Opbouw van de proefschriften

Het proefschrift van Martius¹⁴ richt zich primair op het Nederlandse en op het aan vrijwel alle reguleringen grondslag liggende EU-recht. Zoals in juridische proefschriften doorgaans het geval wordt ook over de grenzen gekeken ('het hoeft geen betoog: rechtsvergelijkend onderzoek kan verrijkend werken', p. 15), naar met name Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Het boek kent een achttal hoofdstukken. Naast een inleidend hoofdstuk en twee slot-hoofdstukken (Balans en Eindconclusies), bestaat de kern uit de volgende vijf hoofdstukken:

- 2 – De verklaring langs elektronische weg
- 3 – Elektronisch overeenkomstenrecht
- 4 – Elektronisch handelsrecht en algemene voorwaarden
- 5 – Elektronisch verzekeringsrecht
- 6 – Elektronisch vervoersrecht

Behalve algemene vraagstukken rond elektronisch contracteren bespreekt

Martius ook het elektronisch handelsrecht in twee specifieke gevallen. Mijn expertise strekt zich enkel uit over elektronisch contracteren in het algemeen, voor wat betreft de verzekeringen en het vervoer beperk ik mij tot de opmerking dat deze onderwerpen een mooie aanvulling vormen op het algemene verhaal.

In zijn bespreking van het proefschrift van Voulon merkte Wefers Bettink¹⁵ al op dat de redactionele afwerking van het proefschrift slordig is. Voor een proefschrift ongebruikelijk is dat er niet een publicatie van Voulon zelf opgenomen is. Mogelijk is dit abusievelijk, want ook ontbreekt in de literatuurlijst o.a. het wel aangehaalde *Recht rond elektronische handtekeningen* van Lodder, Dumortier & Bol (p. 268) alsmede het bekende VAR-preadvies van promotor Franken uit 1993 (p. 261) en zowel het proefschrift, de oratie als de afscheidsrede van promotor Van den Herik (p. 13-14). Naast een inleidend en een slothoofdstuk zijn er de volgende 10 hoofdstukken:

- 2 – Geautomatiseerd systeem
- 3 – Instrument of actor?
- 4 – Rechtsbronnen
- 5 – De automatische rechtshandeling
- 6 – De Willenserklärung
- 7 – Rechtssubjectiviteit en vertegenwoordiging
- 8 – Electronic agency
- 9 – Het moment van totstandkoming
- 10 – Het gebruik van algemene voorwaarden
- 11 – De automatische ondertekening

Op zichzelf hoeft een groot aantal hoofdstukken geen probleem te zijn, maar de indeling overtuigt niet. Hoofdstuk 4 is vrij kort, overbodig en valt uit de toon. Anders dan de titels van de paragrafen (hierin worden relevante Europese richtlijnen genoemd) doen vermoeden, worden hier enkele definities besproken die meer in een inleidend hoofdstuk passen. Wat verder opvalt is dat het proefschrift enigszins op twee gedachten hinkt. De titel is *Automatisch contracteren*, maar enerzijds bevatten de hoofdstukken over automatisch contracteren algemene verhandelingen, terwijl anderzijds de algemene behandeling van juridische merites rond elektronisch contracteren elementen van automatisch contracteren bevatten. De juiste ba-

lans lijkt niet gevonden. Dit wordt mede veroorzaakt door automatisch contracteren op te vatten als elektronisch contracteren waarbij ten minste door een van de partijen een systeem gebruikt wordt (dus in wezen maar halfautomatisch) en niet te beperken tot geheel automatisch afgesloten contracten. Hiermee komt ook het sluiten van overeenkomsten via een website binnen bereik alsmede de automaat (snoep, treinkaartje, enz.) die overigens niet wordt meegenomen. De in de praktijk veel vragen oproepende via individuele communicatie gesloten overeenkomsten vallen buiten de boot. Wat de opbouw betreft zou het korte derde hoofdstuk (p. 30-37) prima samengevoegd kunnen worden met hoofdstuk 5. Bij de rechtsvergelijking is niet duidelijk waarom bij de rechtshandeling naar Duits recht gekeken wordt en bij vertegenwoordiging naar Amerikaans recht (en bij de overige leerstukken in het geheel niet vergeleken wordt). Bovendien wordt in hoofdstuk 7 al uitgebreid op agency ingegaan, dus bevreemdt het dat er een apart hoofdstuk 8 over dit onderwerp volgt. Met deze kritiek op de structuur, wil ik niets afdoen aan de inhoudelijke kwaliteit van het proefschrift. Er zitten inhoudelijk interessante stukken in, maar de toegankelijkheid en onderlinge samenhang had beter gekund.

4.1. *Instrument of actor?*

Voulon behandelt in hoofdstuk 3 het onderscheid tussen een geautomatiseerd systeem als een zelfstandige juridische actor en het gebruik als instrument. Hartlief gaf ooit aan dat rechtshandelingen door rechtssubjecten worden verricht. Rechtssubjecten zijn hetzij rechtspersonen, hetzij natuurlijke personen en geautomatiseerde werken zijn geen van beide en kunnen *dus* geen rechtshandelingen verrichten.¹⁶ Hoewel op zichzelf juist, is de toegevoegde waarde van dergelijke rigide redeneringen vanuit het bestaande rechtssysteem niet bijzonder groot. Dit voorbeeld gebruik ik regelmatig om aan te geven dat je als (internet)jurist verder moet kijken en dat Hartliefs stellingname het uitgangspunt van argumentatie moet zijn en niet het eindpunt. Zo heeft niemand mij nog het verschil kunnen duidelijk maken tussen een

menselijke vertegenwoordiger die in opdracht van mij een boek moet kopen en een geautomatiseerd systeem dat op basis van een identieke instructie ('koop boek X zo goedkoop mogelijk', 'koop in genre Y een recent verschenen boek', enz.) hetzelfde doet. Het verschil is zeker niet zoals Voulon aangeeft dat het geautomatiseerde systeem 'dienstig' is, dat is de menselijke vertegenwoordiger immers ook. Wat wel verschil maakt is een fout bij de aanschaf, die bij de menselijke vertegenwoordiger op deze verhaald zou kunnen worden en bij een geautomatiseerd systeem niet op het systeem zelf (mogelijk wel op de programmeur). Vanuit de verkoper (bijvoorbeeld een website als Bol.com) zal het in ieder geval geen verschil maken of een boek door een menselijke internetgebruiker of een digitale hulppersoon wordt besteld. De scepsis van Voulon lijkt voornamelijk voort te komen uit de beperkte vooruitgang op technisch gebied. De juridische verhandelingen over rechtshandelingen door *software agents* lopen (liepen) ver voor de technische ontwikkelingen uit. Niettemin zijn dergelijke exercitjes niet alleen vanuit rechtstheoretisch perspectief interessant, maar is ook niet ondenkbaar dat ze in de toekomst praktisch relevant worden. De dogmatische ontkenning van Voulon voegt mede in dat licht niet veel toe: 'machines [moeten] per definitie de mens dienen'. Hoewel men het met Voulon eens kan zijn dat toegerekend wordt, ook bij autonome handelingen, aan een natuurlijk of een rechtspersoon, kan het voor de juridische analyse uitmaken hoeveel vrijheid de machine in haar dienstbaarheid is toegekend.

4.2. *Moment ontvangst verklaringen*

Er wordt in het hoofdstuk 2 (Elektronische rechtshandelingen) van Martius vrij uitgebreid stilgestaan bij het moment waarop een verklaring geacht kan worden de wederpartij te hebben bereikt. Voulon behandelt deze problematiek niet in zijn hoofdstuk over rechtshandelingen, maar in hoofdstuk 9 over het moment van tot stand komen van de overeenkomst. Martius (p. 22-24) schetst kort de algemeen vermogensrechtelijk achtergrond (art. 3:37 BW), Voulon (p. 188-200) staat

hierbij uitgebreid stil. De bespreking van Voulon is interessant, maar de toegevoegde waarde voor elektronisch contracteren is niet overal even duidelijk, te meer daar ook ingegaan wordt op jurisprudentie inzake casuïstiek verzoekschriften.

Het door beide auteurs beschreven onderscheid tussen de mailboxontvangsttheorie en de computerontvangsttheorie spreekt zowel praktisch (technisch) als juridisch gezien niet erg tot de verbeelding. Martius zelf merkt op dat de 'computerontvangsttheorie' in technologisch opzicht achterhaald is. Het onderscheid beoogt de binnenkomst op de server van de provider te onderscheiden van het moment dat een bericht op de computer van de gebruiker binnenkomt. Behalve dat beide momenten veelal samenvallen, is het niet in lijn met de algemene ontvangsttheorie om pas na een handeling van een ontvanger (het binnenhalen van de mail bij bijvoorbeeld het gebruik van een POP-mail server) te spreken van ontvangst (vgl. Martius' verworping van deze theorie, p. 26). Dat het bewijstechnisch lastiger zou zijn om het vernemen van een bericht door de ontvanger aan te tonen dan het bereiken zie ik niet (p. 27 en 28-29), in beide gevallen ligt de handeling buiten de invloedssfeer van de verzender en is informatie van de wederpartij noodzakelijk. De door Voulon besproken zogenaamde 'correctieven' van Van Esch (p. 203-204) voegen niet veel toe (wetenschap over tijdstip waarop mailbox geleegd wordt, versleutelde informatie en wetenschap over de onmogelijkheid kennis te nemen), in navolging van Sniijders geeft ook Voulon aan dat er geen behoefte aan is.

Martius brengt drie nuanceringen op de mailboxontvangsttheorie aan (p. 34 e.v.): de gevallen waarin een bericht de ander (1) niet, (2) niet tijdig, of (3) in gewijzigde vorm bereikt. Onder verwijzing naar literatuur van 2000 en daarvoor stelt Martius dat als het niet bereiken aan de ontvanger te wijten is, het bericht toch geacht moet worden deze te hebben bereikt. Als voorbeeld wordt een spamfilter gegeven. De tijden zijn wel veranderd. In de jaren negentig kwam een verzonden e-mail (vrijwel) altijd aan. Tegenwoordig

is dit veel minder zeker, meer dan 90% van het e-mailverkeer is spam en spamfilters laten niet altijd de gewenste mail door. De gewijzigde vorm (3) zal zich in de praktijk in beginsel enkel voordoen als de 'wijziging' door menselijk handelen is ingegeven.

De relevantie van de genoemde theorieën in het geval van handel via webwinkels ontgaat mij in het geheel. In dat geval wordt er een order geplaatst (in de terminologie van de Richtlijn 2000/31/EG inzake de elektronische handel) in een systeem, dat mijns inziens anders dan Martius (p. 26) aangeeft, niet als een mailbox kan worden gekwalificeerd. Ook Voulon spreekt over websites (p. 209). Als men zou aannemen dat er bij een website onderscheid gemaakt kan worden tussen een mailbox en een computer (quod non), geeft Voulon terecht aan dat er nooit sprake kan zijn van de computervangsttheorie. De discussie is zoals eerder aangegeven allang achterhaald, want zowel in de Richtlijn inzake de elektronische handel uit 2000 (toegankelijkheid berichten) als in de Uncitral Model Law uit 1996 (enters the system) wordt in het geheel niet gerept over verneuring (daadwerkelijke kennisgeving van het bericht) dan wel computervangst. In mijn ogen bestaat er al meer dan 15 jaar consensus over het toegankelijkheidscriterium.

4.3. *Elektronische totstandkoming*

Tijdens de totstandkoming van de Richtlijn 2000/31/EG inzake de elektronische handel is er discussie geweest over de vraag in hoeverre de via een website aangeboden goederen als juridisch aanbod dienen te worden gezien dan wel als een advertentie (uitnodiging tot het doen van een aanbod).¹⁷ In de richtlijn is uiteindelijk gekozen voor de neutrale term 'plaatsen van de order'. Deze binnen het BW onbekende term heeft geleid tot de opsplitsing van de in geval van elektronisch contracteren noodzakelijke spoedige ontvangstbevestiging in de situatie waarin er sprake is van een aanbod en het uitnodigen tot het doen van een aanbod (art. 6:227c lid 2 BW). Terecht meent Martius (p. 73) dat de aanbiedingen van webwinkels als

juridisch aanbod dienen te worden gezien.¹⁸

De genoemde ontvangstbevestiging geldt niet bij overeenkomsten die uitsluitend via individuele communicatie tot stand komen. Martius' pleidooi (p. 75) deze om redenen van uniformiteit ook daar toe te passen deel ik niet. Bij individuele communicatie is er direct contact en is in het licht van te bieden zekerheid een bevestiging overbodig. De ontvangstbevestiging is een relikwie van de poging om het moment van tot stand komen van een overeenkomst te bepalen.¹⁹ Indien op een website een order wordt geplaatst kan er onzekerheid bij de verzender zijn of de order ontvangen en uitgevoerd zal worden. Daartoe dient de bevestiging.²⁰ Voulon ziet dit niet (p. 212), maar gaat hiermee onder meer voorbij aan de mogelijkheid die bestaat om te ontbinden zolang niet bevestigd is (die hij later wel bespreekt). Bovendien wordt in de praktijk veelal direct bevestigd en ontstaat daarmee zekerheid,²¹ voor de afnemer is dan duidelijk dat zijn order ontvangen is.

4.4. *Vormvereisten*

In het BW is er niet voor gekozen om schriftelijk in algemene zin expliciet gelijk te stellen aan elektronisch. Enkel is bepaald dat aan het vormvereiste schriftelijk bij overeenkomsten ook langs elektronische weg kan worden voldaan onder bepaalde voorwaarden (art. 6:227a BW). Hierdoor kan er onzekerheid zijn over de vraag of in andere gevallen waar de wet schriftelijkheid verlangt ook de elektronische weg openstaat. In mijn ogen is dit vrijwel altijd het geval. Hoewel er elektronische communicatie is die vooral karakteristiek van mondelinge communicatie heeft (zoals chat, internettelefoon, videoconferencing), kan binnen het vermogensrecht elektronisch doorgaans als functioneel equivalent van schriftelijk worden gezien. Alweer 15 jaar geleden werd dit duidelijk tot uitdrukking gebracht in art. 6 lid 1 van de UNCITRAL Model Law on Ecommerce:

'Where the law requires information to be in writing, that requirement is met by a data message if the information contained therein is accessible

so as to be usable for subsequent reference.'

De wettelijke regeling van art. 6:227a BW ziet op de situatie dat partijen elkaar niet altijd van tevoren zullen kennen. Bij partijen die elkaar al kennen (zoals bij een ingebrekestelling) althans met elkaar verbonden zijn, zijn minder waarborgen noodzakelijk en moet het mogelijk zijn deze rechtshandelingen elektronisch te verrichten als wettelijk schriftelijkheid wordt verlangd.

Martius (p. 62-65) geeft een kort maar nuttig overzicht over de totstandkoming en overige ontwikkelingen rond art. 6:227a BW. Voulon (p. 262-267) wijdt een paragraaf hieraan in zijn hoofdstuk 11 over ondertekening. Hij betreurt het dat de wetgever de functionele equivalentietheorie toepast, maar voorbijgaat aan de literatuur op dit punt en hij betwijfelt of de wetgever wel de beoogde rechtszekerheid biedt nu de vereisten in zeer algemene termen zijn geformuleerd.

4.5. *Elektronische algemene voorwaarden*

De discussie over elektronische algemene voorwaarden speelt al meer dan 10 jaar. In de beginfase werd de nadruk gelegd op het daadwerkelijk kennisnemen van de voorwaarden, iets wat doorklinkt in bijvoorbeeld 'click through'-voorwaarden. In veel gevallen wordt online ook de uitdrukkelijke instemming met de voorwaarden verlangd, iets waarvan Martius terecht aangeeft dat de wet dit niet vereist. Inmiddels wordt breed geaccepteerd dat een link naar algemene voorwaarden op een duidelijke plaats volstaat. Martius vindt een link in een e-mail of een verwijzing naar een duidelijke plek op een website (www.mvv.nl/av) in bijvoorbeeld een sms-bericht voldoende.

De stelling dat de bekendmaking van algemene voorwaarden ook mondeling kan en dat elektronische algemene voorwaarden dan als schriftelijk worden gezien kan ik volgen (p. 111). Waarom dit dan niet betekent dat al voor de invoering van art. 6:231 onder a BW (schrappen 'schriftelijk') elektronische algemene voorwaarden mogelijk waren is mij niet helder. Al in 2007 gaf de Rb.

Haarlem 2007 aan dat elektronische ter hand gesteld kan worden bij een niet-elektronische overeenkomst. Martius kan zich vinden in het resultaat:²²

‘Het gebruik van het internet is in het huidige tijdsgewricht inmiddels zodanig ingeburgerd, dat het op elektronische wijze beschikbaar stellen van algemene voorwaarden naar het oordeel van de kantonrechter gelijkwaardig geacht kan worden aan de feitelijke terhandstelling daarvan.’

Zoals bekend is inmiddels het in de openingsparagraaf genoemde gewijzigde art. 6:234 BW van kracht, dus de bespreking in beide proefschriften is achterhaald. Voulon wijdt er een apart hoofdstuk aan (p. 217-239) dat trouwens wel een uitstekend overzicht biedt van de discussie die in de loop der jaren gespeeld heeft.

4.6. Afsluiting

Rechtshandelingen zijn vormvrij, dus maakt het geen verschil of deze al dan niet elektronisch zijn geuit. Het recht rond elektronisch contracteren behelst echter meer dan het sluiten van een overeenkomst, met name het zorgvuldig informeren van partijen en het op de juiste wijze presenteren van algemene voorwaarden zijn onderwerpen die al geruime tijd in de literatuur besproken worden en nog niet uitgekristalliseerd zijn. Bij het lezen van de beide proefschriften dient in het achterhoofd gehouden te worden dat de ontwikkelingen niet stilstaan. Sinds het verschijnen van deze proefschriften zijn er diverse uitspraken van nationale rechters en het Europees Hof van Justitie geweest.²³ De besproken proefschriften kunnen der-

halve niet meer bieden dan een momentopname, maar voorzien ook anno 2011 geïnteresseerde lezers van meer dan voldoende interessante stof.

Arno R. Lodder²⁴
Amsterdam, december 2011

1. A.R. Lodder, ‘Onduidelijkheid over presenteren algemene voorwaarden: verwijzing valt weg door het wijzigen van een ondertussen gewijzigde wet’, *Tijdschrift voor Internetrecht* 2011, 4(1), 15-17, te downloaden via <http://dare.ubvu.vu.nl/handle/1871/19609>.
2. Richtlijn 2006/123/EG van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 betreffende diensten op de interne markt, *PbEU* 2006, L 376/36, 27 december 2006.
3. Richtlijn 2011/83/EU van het Europees Parlement en de Raad van 25 oktober 2011 betreffende consumentenrechten, *PbEU* 2011, L 304/64, 22 november 2011.
4. A.R. Lodder, ‘Elektronisch handelsrecht. Diss. Martius’ [Bespreking van het boek *Elektronisch handelsrecht*], *MvV* 2009, 19(1), 16-18.
5. Ook wordt bijvoorbeeld verwezen naar *Recht en Computer* 2001 en niet naar het – eveneens verouderde – recentere *Recht en Computer* 2004.
6. A.R. Lodder & M.B. Voulon, ‘Intelligent agents and the information requirements of the Directives on distance selling and e-commerce’, *International Review of Law, Computers & Technology* 2002, Volume 16, no. 3, p. 277-287.
7. A.H. de Wild & B. Eilders (red.), *Jurist en Computer*, Deventer: Kluwer 1983.
8. R.E. van Esch, ‘Trade Data Exchange contracten’, in: F. de Graaf (red.), *Hoofdstukken Informaticarecht*, Alphen aan den Rijn: Tjeenk Willink 1987, p. 43-59.
9. H.W.K. Kaspersen, ‘Telematica’, in: H. Franken, H.W.K. Kaspersen & A.H. de Wild (red.), *Recht en Computer*, Deventer: Kluwer 1992, p. 146-147.
10. A. Mitrakas, *Open EDI and Law in Europe: A regulatory framework*, Den Haag: Kluwer Law International 1997.
11. Richtlijn 2000/31/EG inzake de elektronische handel, *PbEG* 2000, L 178/1, 17 juni 2000.
12. M.Y. Schaub, *The European Legal Framework regarding e-commerce* (diss. Enschede), 2004.
13. H.A.J. de Jong & G.C.J. Erents verzorgen regelmatig overzichten van online overeenkomstenrecht in *Tijdschrift voor Internetrecht*, zie *TvI* 2008-3, p. 54-59 en *TvI* 2009-6, p. 166-173 en *TvI* 2011-6 (te verschijnen).
14. Bij de bespreking is gebruikgemaakt van Lodder 2009, zie noot 4.
15. H.W. Wefers Bettink, ‘Automatisch contracteren. Proefschrift van mr. M.B. Voulon’, *MvV* 2011-1, p. 30-34.
16. T. Hartlief, *Computerrecht* 1998, p. 23-24.
17. R. Julia Barcelo, ‘Electronic Contracts’, *Computer Law & Security Report* 1999, Vol. 15, no. 3.
18. De algemene voorwaarden van Bol.com stellen, mijns inziens incorrect, dat de bestelling van de klant juridisch gezien als een aanbod geldt.
19. Zie hierover A.R. Lodder, ‘European Union E-Commerce Directive – Article by Article Comments’, *Guide to European Union Law on E-Commerce*, Vol. 4. Te raadplegen via SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1009945>.
20. Martius meent dat de bevestiging bedoeld is om het ontvangstmoment te bepalen, omdat hiermee fraude mogelijk zou zijn (p. 100).
21. Hof ’s-Hertogenbosch 22 januari 2008, *LJN* BC2420 alsmede Rb. Arnhem (sector kanton) 4 juli 2008, *LJN* BD6324 (*Labyrinth*).
22. Rb. Haarlem (sector kanton, zittingsplaats Haarlem), 29 augustus 2007, *LJN* BB2576.
23. Zie het uitstekende overzicht op <http://internetrechtspraak.wikispaces.com/>.
24. Prof. mr. A.R. Lodder is hoogleraar Internetrecht bij de afdeling Transnational Legal Studies van de Vrije Universiteit Amsterdam en vaste recensent van dit tijdschrift.

E.M.F. Schols-van Oppen, De franchise in pensioenregelingen

Diss. Tilburg, promotor
prof. dr. A.J.T.M. Jacobs,
Nijmegen: Wolf Legal
Publishers 2009, 426 p.,
ISBN 978-90-5850-473-9.

Op 1 december 2009 heeft Schols-van Oppen (hierna genoemd: Schols)

de graad van doctor behaald met de succesvolle verdediging van haar

proefschrift *De franchise in pensioenregelingen* aan de Universiteit van